

УДК 342.22

Д.М. БЄЛОВ, канд. юрид. наук, доц., ДВНЗ
«Ужгородський національний університет»

ОКРЕМІ ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ ПРАВОВОЇ НОРМИ, ЩО ЗАКРІПЛЮЄ ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ

Ключові слова: норма права, структура норми права, конституційний лад, диспозиція, гіпотеза, санкція, кюрація

Характеристика видів норм, що закріплюють основи конституційного ладу, оцінка їх нормативності, функціонального призначення дозволяє перейти до розгляду їх структури. «Правильне з'ясування змісту кожної правової норми, – вказував А. Шебанов, – точне виявлення цілей, які переслідував законодавець, видаючи цю норму, неможливе без ясного та чіткого уявлення про логічну структуру правової норми, тобто про її внутрішню побудову, про її складові частини» [1, с.315].

Подібної думки дотримується й В. Федоренко, який відзначає, що системні уявлення про сутність і зміст норми, що закріплює основи конституційного ладу, а також її юридичні ознаки та властивості, призначення в багатоаспектній системі конституційного права України та національній правовій системі загалом будуть неповними без урахування особливостей її внутрішньої побудови. Адже норма права, будучи первинною складовою «клітинкою» відповідної галузевої системи національного права, має власну структуру [2, с.162]. Пізнання ж структури цієї норми, стверджував свого часу Ю. Тодика, дає можливість виявити внутрішні зв'язки між її різними частинами, глибше зрозуміти її юридичну природу [3, с.32]. При цьому йдеться саме про комплексне розуміння структури норми, що закріплює конституційного ладу України, та об'єднує пізнання як юридичних зв'язків між елементами структури цієї норми, так і самих структурних елементів.

Пізнання структури норми, що закріплює основи конституційного ладу України є першим кроком до виявлення критеріїв її диференціації. Як відомо, з-поміж інших чинників, норми, що закріплює основи конституційного ладу України різняться між собою як за особливостями внутрішньої побудови, так і за юридичними властивостями їх структурних елементів.

Окремі аспекти досліджуваного питання були предметом досліджень ряду українських та зарубіжних науковців. Так, зокрема, власне поняття «конституційної норми» розглядалося в працях: В. Тертички, О. Кучеренко, П. Фріса, І. Арістової та ін. Питанням природи та змісту конституційно-правових норм в свій час займалися: В. Погорілко, В. Федоренко, Ю. Тодика, І. Гладуняк, А. Медушевський та ін. Автор ставить собі за мету розкрити сутність структури правової норми, що закріплює основи конституційного ладу, використовуючи підходи ряду українських та зарубіжних конституціоналістів.

Традиційно, в теорії права виділяються три елементи структури правової норми: гіпотеза, диспозиція та санкція. Однак дана трьохчленна конструкція виявляється неспроможною щодо норм конституційного права. На підтвердження цієї тези В. Лучін зазначає, що «аналіз правової практики переконує у неспроможності спроб сконструювати структуру, придатну для будь-яких правових норм. Структурна побудова, характерна для одних правових норм, може виявитися неприйнятною для інших» [4, с.50].

Дійсно, аналіз норм, що закріплюють основи конституційного ладу, дозволяє зробити висновок, що в ряді випадків їх єдиним структурним елементом є тільки диспозиція. Проте дане подання оманливе. В юридичній науковій літературі з цього приводу висловлено ряд взаємовиключних суджень.

Так, В. Лучін стверджує, що переважна більшість норм, що закріплюють основи конституційного ладу містить у собі тільки диспозицію, «серед конституційних норм дуже поширені такі, в яких відсутня гіпотеза. До

них, зокрема, відноситься більшість норм-принципів, норм-цілей, заборонні норми» [4, с.50]. Він також зазначає, що в деяких нормах, що закріплюють основи конституційного ладу відсутня й санкція. Якщо В. Лучін вважає, що санкція відсутня лише в деяких конституційних нормах, то Є. Козлова та О. Кутафін, більше того, стверджують, що в конституційно-правових нормах санкція є «лише в окремих випадках» [5, с.7].

Російський вчений-правознавець І. Мухачев вказує, що «в ряді випадків дійсно відсутня традиційна тричленна структура норми, що закріплює основи конституційного ладу. Однак це не означає, що в такій нормі взагалі відсутня гіпотеза або санкція. У ряді випадків вони отримують закріплення в інших нормативно-правових актах» [6, с.55].

Дана позиція цілком підтримується також А. Безугловим і С. Солдатовим, які вважають, що «норма, що закріплює основи конституційного ладу, а точніше її структурні елементи можуть бути закріплені в різних статтях одного і того ж нормативно-правового акта. Якщо гіпотеза правової норми може конструюватися, виокремлюватися в результаті розумового процесу, то санкція повинна неодмінно бути присутньою в нормі та бути закріпленою, вираженою в нормативному акті. Санкція може бути закріплена в іншій статті цього ж чи навіть іншого нормативного акту, але обов'язково є джерелом конституційного права» [7, с.26].

У тому випадку, коли норма, що закріплює основи конституційного ладу не збігається зі статтею закону, вона набуває так званого «комплексного» характеру. Відсутність гіпотези ставить саме правило поведінки, диспозицію в невизначений стан, бо не ясно, коли, при яких умовах правова норма буде застосовуватися. Відсутність же санкції позбавляє правило поведінки обов'язковості, можливості його забезпечення силою державного примусу [8, с.54]. Дуже вдало відмітив М. Байтін: «Без гіпотези норма безглузда, без диспозиції немислима, без санкції безсила» [9, с.317].

У радянській науці державного (конституційного) права проблематика норм права по-

чала досліджуватися лише у 70-х рр. 20 ст. За часом їх поява збіглася з дискусією про проблеми назви галузі та змісту її предмета [10, с.88]. Так, М. Александров припускав: статті радянської конституції, що закріплювали основи радянського конституційного ладу, не містять норм права взагалі. Схожих поглядів притримувався й О. Шебанов, який стверджував, що Конституція СРСР 1936 р. має ряд статей, які не містять у своєму складі конкретного правила поведінки, і є законодавчим закріпленням основних політичних і правових принципів радянського ладу [11, с.35].

Вважаємо, витоки вище зазначених суперечливих тверджень полягають у поширеній у загальній теорії радянського права тезі про те, що лише за наявності диспозиції, гіпотези і санкції думка законодавця, хоча б і висловлена в різний час, є правовою нормою. В іншому випадку це буде частиною норми чи положення неправового характеру [12, с.87]. Оскільки, як ми вже відзначали, особливістю більшості норм, що закріплюють основи конституційного ладу є повна відсутність або бланкетний характер санкцій, то їх структура не відповідала поширеним у радянській юридичній науці уявленням про норму права та її кваліфікуючі ознаки.

На нашу думку, не можна зайняти позицію вчених, що допускають відсутність норм права, в яких, відсутній будь-який з її елементів. У даному випадку помилка виникає з ототожнення норми права і статті нормативного акта [8, с.56].

В принципі форма права, так само як і будь-яка інша форма, за своєю природою, характером і призначенням, у порівнянні зі змістом та іншими компонентами права, тяжіє до стабільності, консерватизму та застою. Однак під впливом постійно змісту права, що постійно змінюється та під впливом оточуючого його економічного, соціально-політичного та іншого середовища, форма права теж не залишається незмінною, а постійно розвивається, видозмінюється та вдосконалюється [14, с.7].

Таким чином, можна зробити висновок, що стаття нормативного акта є формальним ви-

разом норми права, яка може відповідати або не відповідати їй. Ступінь зближення цих категорій залежить від виду політичного режиму. Чим він більш демократичний, тим більш об'єктивно закон відображає закономірності суспільного розвитку.

Санкція юридичної норми в певній мірі є гарантією її реалізації. Тому може бути не в тій же статті закону, але бажано в тому ж нормативно-правовому акті, санкція та гіпотеза повинні бути сформульовані, хоча б у загальному вигляді.

Якби статті Конституції містили відсилання до конкретного закону чи іншого нормативно-правового акту, що приймаються на їх виконання, то це б дозволило «добудувати» структуру норми, що закріплює основи конституційного ладу до повного складу, та виключило б можливі колізії між Конституцією та поточним законодавством, забезпечило б реальність і виконуваність таких норм [6, с.57].

Норми, що закріплюють основи конституційного ладу, закріплюють не тільки суб'єктивні права та свободи, але і як вказувалося вище, формулюють певні соціальні явища, існування яких в суспільному житті покликане забезпечити реальність, соціальну виконуваність конституційних повноважень.

Конкретна структура будь-якої правової норми залежить від тих специфічних функцій, які вона виконує. Так, скажімо, норми кримінального права покликані забороняти протиправну поведінку; норми цивільного права – регламентувати відносини між суб'єктами правового спілкування [8, с.55].

Соціальна функція норм, що закріплюють основи конституційного ладу полягає в тому, що вони покликані не регламентувати або забороняти певну поведінку людей, а, навпаки, гарантувати їм що потреби, інтереси, соціальні можливості, виражені в конституційних принципах, можуть бути реалізовані на ділі, фактично і є реальними, соціально-здійснимими. Саме таке соціальне призначення норм, що закріплюють основи конституційного ладу, зумовлює особливості їх структури.

Отже, перша особливість полягає в тому, що вони не містять в собі санкцію. Відсутність санкції пояснюється двома причинами. По-перше, тим, що інтереси держави, які проявляються в цих нормах, та інтереси громадян, які реалізують конституційні приписи, мають однакову спрямованість. Між ними немає жодних суперечностей, а отже визначається державою несприятливого наслідки, установленню якого служить санкція. По-друге, несприятливі наслідки встановлюються щодо зобов'язаної сторони, якою в даному випадку є держава. А до держави, як відомо, не застосовні санкції внутрішньодержавного права [8, с.56].

Специфічне соціальне призначення норм, що закріплюють основи конституційного ладу, проявляється і в наступній особливості їх структури. Поряд з гіпотезою, в якій вказується умова застосування правової норми, і диспозицією, яка містить конкретний конституційний принцип, що розглядаються норми закріплюють гарантії, спрямовані на забезпечення реалізації в суспільному житті.

Сукупності гарантій як окремого елементу структури конституційної норми, яка закріплює основні права і свободи людини і громадянина, І. Мухачев запропонував дати самостійне найменування – «курація» [6, с.122]. Крім того, М. Авдєєнкова та Ю. Дмитрієв також запропонували виділяти як самостійну складову структури норми конституційного права такий елемент, як «курація». Під ним учені пропонують розуміти «ту частину конституційної норми, що закріплює сукупність соціальних явищ, існування яких у суспільному житті забезпечує та гарантує реальність, об'єктивну соціальну можливість реалізувати основні права та свободи» [10, с.97].

Положення про «курацію» як складову норм, що закріплюють основи конституційного ладу підтримується й деякими іншими російськими правознавцями. Зокрема, Б. Габрічідзе та А. Чернявський, відтворюючи положення М. Авдєєнкової та Ю. Дмитрієва про курацію, пояснюють, що сукупність гарантій як окремого елементу структури норми конституційного

права, який закріплює основні права та свободи людини та громадянина, необхідно дати самостійне найменування, щоб відрізнити їх від інших юридичних гарантій. Таким терміном, на думку Б. Габрічідзе та А. Чернявського, є термін «курація», який походить від латинського слова «турбота» [15, с.61–62].

Безперечно, позиція зазначених науковців заслуговує на увагу. Водночас, на думку В. Федоренко, сам термін «курація» та доцільність його застосування для позначення нового складового елементу логічної структури норми права викликає певні сумніви та заперечення. Так, «Словник іншомовних слів» зазначає, що латинський термін «суро» – «підключуюсь» застосовувався переважно щодо осіб, які здійснювали опіку, підключання чи загальний нагляд за здійсненням певних робіт. Саме цей термін і було покладено в основу терміна «куратор». Отже, він стверджує, що термін «курація» доцільніше було б уживати для позначення деяких елементів конституційної правосуб'єктності учасників відповідних правовідносин, аніж для модернізації усталеної структури логічної норми права [2, с.277].

Разом з тим, на наш погляд, поняттям «курація» цілком можна оперувати при характеристиці норм, що закріплюють основи конституційного ладу. Призначення курації як елемента структури конституційної норми полягає в закріпленні сукупності соціальних явищ, існування яких в суспільному житті гарантує реальність, об'єктивну соціальну виконуваність міститься в диспозиції конституційного принципу.

Наприклад, норма статті 1, яка проголошує Україна соціальною та правовою державою, має наступну структуру: 1) гіпотеза: подумки конструюється (якщо з цього приводу виникають які-небудь відносини, то сторони повинні виходити з того, що... або якщо Верховна Рада Україна буде приймати закон, то він має виходити з того, що...); 2) диспозиція: «Україна – соціальна, правова держава», 3) курація: «Політика України спрямована на створення умов, що забезпечують гідне життя та вільний розвиток людини. В Україні охо-

роняються праця, життя й здоров'я людей, встановлюється гарантований мінімальний розмір оплати праці, забезпечується державна підтримка сім'ї, материнства, батьківства та дитинства, інвалідів та громадян похилого віку, розвивається система соціальних служб, встановлюються державні пенсії, допомоги та інші гарантії соціального захисту».

Крім цього, гарантії даної правової норми встановлено багатьма Законами та іншими підзаконними нормативно-правовими актами. Однак ці акти не можуть розглядатися як частина норми права, що іменується курацією. Між гіпотезою, диспозицією та сукупністю гарантій конституційної норми, яка закріплює основи конституційного ладу, існують зв'язки, що відрізняються жорсткістю, незруйновністю. Вони об'єднані на засадах так званої синтетичної залежності [16, с.53].

Слід мати на увазі, що в курації деяких конституційних норм, які закріплюють основи конституційного ладу, поряд з позитивними соціальними явищами, що забезпечують реальність і соціальну виконуваність конституційних принципів, формулюються певні негативні явища суспільного життя або вказується на існування відповідальності за їх вчинення. «Право визначати та змінювати Конституційний лад в Україні належить виключно народові та не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами (стаття 5 Конституції України [17]). Інший приклад, в статті 37 Конституції України сказано: «Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються» [17]. Подібні положення сформульовані і в статті 35: «Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова» [17].

Проте заборона негативних соціальних явищ і вказівку на існування відповідальності за їх вчинення не слід розглядати як санкції конституційної норми. Вони мають те ж призначення, що й позитивні явища суспільного життя, сформульовані в курації. Завдяки забороні дій, що порушують конституційні приписи, і вказівкою на існування відповідальності за їх вчинення забезпечується реальність, соціальна виконуваність норм, що закріплюють основи конституційного ладу [8, с.64].

Таким чином, можна зробити наступні висновки. Юридична природа норм, що закріплюють основи конституційного ладу України розкривається в системі її загальних і спеціальних кваліфікуючих юридичних ознак та властивостей. Юридичні властивості норм, що закріплюють основи конституційного ладу знаходять своє логічне продовження в її структурі. Структура норми конституційного права України – це внутрішня побудова норми, зміст якої визначає характер юридичних взаємозв'язків її основних елементів: гіпотези, диспозиції та санкції у різних співвідношеннях: «гіпотеза – диспозиція – санкція», «гіпотеза – диспозиція», «диспозиція».

Крім того, в структурі норми, що закріплює основи конституційного ладу слід виділити «курацію», як частину норми, що закріплює сукупність соціальних явищ, існування яких у суспільному житті забезпечує та гарантує реальність, об'єктивну соціальну можливість реалізувати основні права та свободи.

Призначення курації як елемента структури норми, що закріплює основи конституційного ладу, полягає в закріпленні сукупності соціальних явищ, існування яких в суспільному житті гарантує реальність, об'єктивну соціальну виконуваність міститься в диспозиції конституційного принципу. В курації деяких норм, які закріплюють основи конституційного ладу, поряд з позитивними соціальними явищами, що забезпечують реальність і соціальну виконуваність конституційних принципів, формулюються певні негативні явища суспільного життя або вказується на існування відповідальності за їх вчинення.

Проте заборона негативних соціальних явищ і вказівку на існування відповідальності за їх вчинення не слід розглядати як санкції конституційної норми. Вони мають теж призначення, що й позитивні явища суспільного життя, сформульовані в курації. Завдяки забороні дій, що порушують конституційні приписи, і вказівкою на існування відповідальності за їх вчинення забезпечується реальність, соціальна виконуваність норм, що закріплюють основи конституційного ладу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Основы теории государства и права / под ред. А.Ф. Шебанова. – М., 1960. – 611 с.
2. Федоренко В. Л. Теоретичні основи системи конституційного права України: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.02 / Федоренко В. Л. ; Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2010. – 549 с.
3. Тодыка Ю. Н. Конституционное право Украины: отрасль права и наука / Ю. Н. Тодыка, Е. В. Супрунюк. – Симферополь : Таврида, 1997. – 247 с.
4. Лучин В.О. Конституционные нормы и правоотношения / В. О. Лучин. – М., 1997. – 311 с.
5. Козлова Е. И. Конституционное право России / Е. И. Козлова, О. Е. Кутафин. – М., 1999. – 290 с.
6. Мухачев И. В. Актуальные проблемы гомеостазиса российской правовой системы / И. В. Мухачев. – СПб., 2000. – 256 с.
7. Безуглов А. А. Конституционное право России. Том I. / А. А. Безуглов, С. А. Солдатов. – М., 2002. – 589 с.
8. Ткачева Н. А. Проблемы гарантированности основ конституционного строя: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.02 / Ткачева Н. А. – Ставрополь, 2004. – 179 с.
9. Теория государства и права / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М., 1999. – 622 с.
10. Конституционное право в Российской Федерации : курс лекций : в 9 т. / [М. П. Авдеенкова, Ю. А. Дмитриев]. – М. : Изд-во «Весь мир», 2005. – Т. 1. – 384 с.

11. Шебанов А. Ф. Нормы советского социалистического права : лекция, прочитанная на юрид. факультете МГУ им. М. В. Ломоносова / А. Ф. Шебанов. – М. : Изд-во МГУ, 1956. – 44 с.

12. Недбайло П. О. Советские социалистические правовые нормы / П. О. Недбайло // Антологія української юридичної думки : в 10 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. Т. 9 :Юридична наука радянської доби / [упоряд.: В. Б. Авер'янов, О. М. Костенко, В. П. Нагребельний, В. Ф. Погорілко, К. О. Савчук, І. Б. Усенко, Г. П. Тимченко; відп. ред. В. П. Нагребельний]. – К. : Видав. дім «Юридична книга», 2004. – С. 73–95.

14. Марченко М. Н. Форма права: проблемы понятия и значение / М. Н.Марченко // Вестник Московск. ун-та. Серия 11. Право. – 2002. – № 1. – С. 6–9.

15. Габричидзе Б. Н. Конституционное право России : учеб. [для вузов] / Б. Н. Габричидзе, А. Г. Чернявский. – М. : Издательско-торговая корпорация «Дашков и К», 2007. – 1124 с.

16. Алексеев С. С. Общая теория права. Т. 2 / С. С.Алексеев. – М., 1982. 812 с.

17. Конституція України : від 28.06.1996 р. // ВВР України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

Белов Д. М. Окремі особливості структури правової норми, що закріплює основи конституційного ладу / Д. М. Белов // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 53–58 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/12bdtmokl.pdf>

Висвітлені особливості структури норми права. Розкриті підходи різних вчених-конституціоналістів, визначені окремі особливості структури норми, що закріплює основи конституційного ладу.

Белов Д.Н. Отдельные особенности структуры правовой нормы, которая закрепляет основы конституционного строя

Освещены особенности структуры нормы права. Раскрыты подходы различных ученых-конституционалистов, определены отдельные особенности структуры нормы, которая закрепляет основы конституционного строя.

Byelovd.M. Some Features of the Structure of Legal Rules that Establishes Foundations of the Constitutional Order

The author high lights the features of the structure of the rule of law. Revealing different approaches scientists constitutionalists defined some structural peculiarities of the rules fixing the fundamentals of the constitutional order.